

zhyttia Radianskoi Ukrainy v dobu NEPu (1921–1928 rr.): kol. monohr.: v 2 ch. / vidp. red. S. V. Kulchytskyi. K., Ch. 2, s. 151–274 (in Ukrainian).

Received 02.10. 2020

Accepted 10.10.2020

DOI: 10.15421/272030

УДК 94(477)

С. М. Попко

Міністерство оборони України, м. Київ

РЕФОРМУВАННЯ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ: УСПИХИ ТА НЕВДАЧІ У КОНТЕКСТІ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ З НАТО

E-mail: spopko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3050-2517>

Анотація. Проаналізовано стан українського ОПК у контексті євроінтеграційних намірів української держави. Зазначено, що у 1990–2000-х рр. Україна мала розгалужений, нерівномірно розвинений, недостатньо скоординований ОПК, який характеризувався незбалансованістю структури оборонних виробництв, високим рівнем зношеності основних фондів, низькою рентабельністю роботи більшості підприємств та низьким рівнем завантаження виробничих потужностей. Зазначено, що реформування ОПК повинно відбуватися синхронно, на тлі вступу нашої держави до НАТО, адже Альянс – певний сигнал іноземним інвесторам для приходу в Україну, що, у свою чергу, покращить міжнародний інвестиційний імідж України та дозволить збільшити надходження до бюджету за рахунок заощаджень на обороні. Зауважено, що українській владі необхідно посилити державний протекціонізм з метою підвищення результативності заходів з просування вітчизняної оборонної продукції, технологій і послуг на перспективні сегменти світового ринку озброєнь шляхом підтримання маркетингової діяльності, координації та фінансування участі національних делегацій у міжнародних виставкових заходах. Наведено приклади успішних підприємств ДК «Укроборонпром», зокрема у сфері виготовлення та поставку авіаційних керованих ракет, послуг з ремонту та модернізації бойових літаків і гелікоптерів тощо.

Ключові слова: НАТО, Україна, ОПК, військово-технічна співпраця, Укроборонпром, реформи.

S. M. Popko

Ministry of Defense of Ukraine, Kyiv

REFORMATION OF THE DEFENSE-INDUSTRIAL COMPLEX OF UKRAINE: SUCCESSES AND FAILURES IN THE CONTEXT OF THE MILITARY-POLITICAL DIALOGUE WITH NATO

The state of the Ukrainian defense industry in the context of the European integration intentions of the Ukrainian state is analyzed. It is noted that in the 1990s – 2000s Ukraine had a branched, unevenly developed, insufficiently coordinated defense industry, which was characterized by unbalanced structure of defense production, high level of depreciation of fixed assets, low

profitability of most enterprises and low capacity utilization. It was noted that the reform of the defense industry should take place synchronously, against the background of our country's accession to NATO, because the Alliance is a signal to foreign investors to come to Ukraine, which in turn will improve Ukraine's international investment image and increase budget revenues through defense savings. It was noted that the Ukrainian authorities need to strengthen state protectionism in order to increase the effectiveness of measures to promote domestic defense products, technologies and services to promising segments of the global arms market by supporting marketing activities, coordination and financing of national delegations to international exhibitions. Examples of successful enterprises of Ukroboronprom are given, in particular, in the field of production and supply of aircraft guided missiles, services for repair and modernization of combat aircraft and helicopters, etc.

Key words: NATO, Ukraine, defense industry, military-technical cooperation, Ukroboronprom, reforms.

Постановка проблеми. Українська держава успадкувала від Радянського Союзу (СРСР) значний військово-промисловий потенціал. Заступник генерального директора ДК «Укроборонпром» В. Коробов зазначав, що в Україні на момент розвалу СРСР існувало три напрями оборонної промисловості, які відповідали світовим стандартам – стратегічні ракетні комплекси, бронетанкові комплекси, кораблебудування [9]. Проте констатуємо, що упродовж останніх тридцяти років оборонно-промисловий комплекс (ОПК) нашої держави характеризувався: (а) моральним / технічним зношенням виробничих структур; (б) скороченням / припиненням виробництва оборонно-військової техніки; (в) розривом наявних у радянський період зв'язків між наукою і виробництвом; (г) низьким рівнем розвитку інноваційного військового підприємництва; (д) низькою здатністю розробляти / виготовляти конкурентоспроможну продукцію [15, с. 42–43]. Із цих причин соціологічні дослідження фіксували закономірний результат – восени 2010 р. 67,1 % українців не вірили, що армія зможе їх захистити у разі збройного конфлікту, а 74 % – негативно оцінювали стан Збройних Сил України [6].

Реформування оборонно-промислового комплексу України в історичній ретроспективі – малодосліджена тема сучасної української та закордонної історіографії. Її окремі тематичні ніші заповнено К. Білою [1], О. Бодруком [17], В. Кремінем і В. Ткаченком [8], В. Ліпканом [13], А. Лазарєвою [10], А. Крамаревським [7], О. Маначинським і В. Богдановичем [14], Ю. Недзельським [18], С. Пирожковим і В. Чумаком [20], В. Радецьким [23], С. Речичем [24], В. Тертичним [25], І. Храбаном [26], В. Шкідченком [27] та ін. ученими, громадсько-політичними діячами та військовими.

Основна мета статті – проаналізувати розвиток ОПК у контексті декларованих українською владою намірів забезпечити євроінтеграцію з кінцевою метою членства в Європейському Союзі та НАТО.

Виклад основного матеріалу. На тлі соціально-економічної кризи 1990-х рр., ОПК України перебував у кризовому стані, що підтверджують конкретні цифри: близько 90 % бойових літаків і 2/3 гвинтокрилів у 1990–2000-х рр. не могли піднятися у повітря; бл. 50 % зенітно-ракетних комплексів і систем потребували невідкладної модернізації; більшість артилерійського озброєння, бронетанкової та автомобільної техніки вимагали невідкладного ремонту; понад 75 % бойових кораблів / суден не могли виконувати завдання на морі. Щороку майже на 9 % зменшувався бойовий потенціал збройних сил через фізичну та моральну зношеність військової техніки й озброєння [2, с. 129–132].

Вийшовши із зтяжної економічної кризи, у 2000-х рр. Українська держава почала здійснювати перші кроки до реформування ОПК. Так, у затвердженій Указом Президента України 27 січня 2001 р. Державній програмі співробітництва України з НАТО на 2001–2004 рр. (далі – Програма) [21] значну увагу зосереджено на проблемах реформування українського ОПК. Ці самі питання (соціально-економічні проблеми) відображені у Цільовому плані Україна – НАТО, схваленому у листопаді 2002 р. на Празькому саміті. Серед економічних питань, що містяться в Цільовому плані, також – сприяння стійкому економічному ростові, у тому числі структурній перебудові економіки для

підтримки стабільного росту річного ВВП, низьких темпів інфляції, збільшення реальних доходів населення й обмеження бюджетного дефіциту [28].

Власне, як зазначають українські учені, у 2000-х рр. Україна мала розгалужений, нерівномірно розвинений, до того ж недостатньо скоординований ОПК. На думку завідувача відділу оборонних стратегій та військово-технічної політики Національного інституту стратегічних досліджень В. Бегми, «економічний стан його [ОПК – Авт.] підприємств характеризується незбалансованістю структури оборонних виробництв, високим рівнем зношеності основних фондів, низькою рентабельністю роботи більшості підприємств, низьким рівнем завантаження виробничих потужностей. Коефіцієнт оновлення основних виробничих фондів дуже низький (не більше 2,5 % за рік), а це визначає наростаюче технологічне відставання від провідних країн світу» [3, с. 32].

Відповідно до Указу Президента України від 27 серпня 2003 року, введено в дію Концепцію військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 року [22]. «Військово-технічне співробітництво, – йдеться у документі, – розглядається як один з основних чинників науково-технологічного розвитку вітчизняного оборонно-промислового комплексу (ОПК), джерело надходження коштів для розроблення новітніх технологій, створення й закупівлі озброєння і військової техніки для потреб Збройних Сил України, інших військових формувань та правоохоронних органів України» [22].

Під час формування стратегії військово-технічного співробітництва було враховано основні світові тенденції та зовнішні фактори, які мали впливати на розвиток ситуації на ринках озброєнь, а саме: значне перевищення пропозицій товарів військового призначення над реальним попитом та переміщення домінуючих акцентів військово-технічного співробітництва із суто економічної площини в політичну; звуження ємності світового ринку озброєнь та його традиційних сегментів, особливо щодо можливості отримання прямої комерційної вигоди; значне посилення конкурентної боротьби за збереження та переділ ринку збуту товарів військового призначення, активне застосування методів провадження «інформаційної війни», спрямованих на витіснення конкурентів з цього ринку; збільшення кількості міжнародних об'єднань у сфері розробок і виробництва військової техніки; актуалізація питань міжнародних режимів нерозповсюдження озброєнь, зокрема звичайних, у розв'язанні завдань, що стосуються створення загальносвітової та регіональних систем безпеки; підвищення ролі політичного діалогу на найвищому рівні під час вирішення питань військово-технічного співробітництва; трансформація військово-технічного співробітництва від пріоритетної торгівлі завершеними зразками військової техніки до інтернаціоналізації їх виробництва і передач технологій з широким використанням офсетних та лізингових схем; централізація державного управління у сфері міжнародних передач товарів військового призначення; трансформація поведінки імпортерів зброї, спрямована на отримання від її закупівлі максимуму власних вигод у політичній, економічній та соціальній сферах; розширення форм взаєморозрахунків за поставлене озброєння, намагання перевести військово-технічне співробітництво з конкретним споживачем на довгострокову і комплексну основу [22].

Для стимулювання експорту / імпорту військової техніки, зброї, зокрема, передбачалося: формування цілісної системи досліджень тенденцій розвитку світового ринку озброєнь та ОПК іноземних держав; закріплення позицій України на традиційних регіональних ринках озброєнь, перехід від разових контрактів до реалізації перспективних регіональних програм розвитку військово-технічного співробітництва; здійснення узгоджених і цілеспрямованих заходів для закріплення на ринках країн, які не входять до числа постійних споживачів продукції вітчизняного ОПК, ефективного використання з цієї метою міжурядових двосторонніх комісій з питань військово-технічного співробітництва; посилення державного протекціонізму з метою підвищення результативності заходів з просування вітчизняної оборонної продукції, технологій і послуг на перспективні сегменти світового ринку озброєнь шляхом підтримання маркетингової діяльності, координації та фінансування участі національних

делегацій у міжнародних виставкових заходах; удосконалення державної системи експортного контролю насамперед у напрямі підвищення оперативності розгляду заяв на отримання дозволів суб'єктами військово-технічного співробітництва з одночасним недопущенням будь-яких порушень міжнародних зобов'язань та законодавства України у цій сфері; активізація науково-технічної та технологічної інтеграції ОПК у міжнародні об'єднання з розроблення і виробництва новітньої військової техніки, сприяння заходам щодо набуття прав на об'єкти інтелектуальної власності та їх правової охорони; створення сприятливих умов для залучення до просування та фінансування проєктів у сфері військово-технічного співробітництва вітчизняних та зарубіжних фінансово-промислових груп, розроблення інвестиційних механізмів реалізації міжнародних проєктів розвитку та модернізації військової техніки; розвиток взаємовигідного двостороннього співробітництва з Російською Федерацією, іншими країнами СНД шляхом поглиблення коопераційних зв'язків; розширення зв'язків з країнами НАТО і Європейським Союзом; розширення та вдосконалення нормативно-правової бази військово-технічного співробітництва з високотехнологічно розвинутими країнами, а також з державами, збройні сили яких оснащені військовою технікою виробництва колишнього Союзу РСР і які можуть розглядатися як перспективні ринки; розвиток військово-технічного співробітництва з країнами Азії, Африки та Латинської Америки; зміцнення потенціалу ОПК у сфері ремонту і модернізації, нарощування обсягів постачання запасних частин, надання послуг зі створення ремонтно-технічної бази та передачі технологій з ремонту і модернізації, а також з підготовки спеціалістів для країн – імпортерів української військової техніки; запровадження практики закупівлі та продажу (обміну) ліцензій на виробництво перспективної військової техніки та новітніх технологій військового призначення тощо [22].

У контексті зазначеного постає питання: чи вступ України до НАТО допоможе відродженню вітчизняного ОПК? Експерти Фонду Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва наводять переваги вступу до НАТО для економіки України. По-перше, констатують учені, вступ до НАТО є імпульсом іноземним інвесторам для приходу в Україну. Після вступу до НАТО відбудеться різке збільшення іноземних інвестицій в Україну, оскільки безпека пов'язана з економікою (наприклад, для Польщі, Чехії і Угорщини приплив іноземних інвестицій за рік після оголошення про вступ до НАТО збільшився у 3,5 раза, для Румунії – на 141 %). Україна, вступивши до НАТО, цілком може очікувати на аналогічний ефект. Таким чином, позитивний ефект від вступу до НАТО для економіки України значно перевищує можливі економічні проблеми [5].

По-друге, зазначають експерти, вступ до НАТО пов'язаний з поліпшенням клімату для підприємницької діяльності в Україні, зокрема покращиться міжнародний інвестиційний імідж України. Вступивши до НАТО, Україна в очах міжнародних інвесторів втрачає статус «пострадянської країни» з усім набором стереотипних для інвесторів штампів – корупцією, злочинністю тощо. Західні інвестори вважають, що членство в західних інституціях, зокрема НАТО і ЄС, сприяє стандартизації економічних правил [5].

По-третє, членство в НАТО різко покращить перспективи вступу України до ЄС, залучення до гігантського європейського ринку та приєднання до відповідних програм розвитку. По-четверте, НАТО дає змогу заощаджувати на обороні і в такий спосіб використовувати наявні в державі кошти продуктивніше – для розвитку вітчизняної економіки. Адже спільна оборона створює сприятливе середовище безпеки на кордонах з країнами-союзниками, що дає змогу заощаджувати кошти на відмові від принципу «кругової оборони» [5].

Існує поширений міф про те, що **вступ України до НАТО передбачатиме згорання ОПК України** через введення нових військових стандартів НАТО, вимог переозброюватися для нашої армії, обов'язково призведе до розриву існуючого військово-технічного співробітництва з Росією. Про необґрунтованість таких поглядів свідчать низка аргументи [19]. По-перше, НАТО не вимагає ні скорочення, ні переозброєння наших Збройних Сил, ні обов'язкового введення нових військових стандартів для

зброї, ні відмови від військово-технічного співробітництва з Росією. Необхідною умовою є **оперативна сумісність** із збройними силами країн-членів НАТО, тобто здатність діяти спільно під час проведення операцій, а не вимога мати на озброєнні такі самі гармати такого самого калібру, як і в інших країнах. Прикладом цього можуть бути колишні країни соцтабору, які зараз є членами НАТО. У них досі на озброєнні перебуває техніка та зброя радянського зразка. Загалом, **до 40 % арсеналів нових членів НАТО з Центральної та Східної Європи складаються з озброєння та виробів радянського та російського виробництва [19].**

Членство в Альянсі означає нові можливості для конкурентоздатних оборонних виробництв. Конкурентною перевагою України є високотехнологічний ВПК, а також здатність України до створення в замкнених циклах виробництва деяких конкурентоздатних на світовому ринку зразків озброєння. Зокрема в таких галузях, як ракетобудування, літакобудування, танкобудування, суднобудування, а також системи протиповітряної та протиракетної оборони. НАТО не вимагала масового переозброєння східноєвропейських армій. НАТО також не вимагає від своїх членів закупівлі озброєння виробництва країн – членів НАТО. Кожна країна має право на власний розсуд вирішувати, яке озброєння і чийого виробництва купувати для своїх збройних сил. Українське озброєння радянського виробництва не становить проблеми при вступі до НАТО. Не лише нові члени НАТО, але й розвинена Німеччина півтора десятиліття використовувала колишнє радянське озброєння (наприклад, літаки МіГ-29, які були на озброєнні ще в армії НДР) [4].

Завершуючи огляд стану українського ОПК, необхідно звернутися до аналітичної доповідної, яку підготували експерти Національного інституту стратегічних досліджень (НІСД). Фахівці зауважують, що воєнно-політичне керівництво більшості промислово розвинутих країн розглядають ОПК як важливу складову стратегії національної безпеки та оборони країни і приділяють значну увагу захисту важливих і ефективно працюючих підприємств і організацій оборонної промисловості. В ньому сконцентровані значні інтелектуальні, виробничо-технічні та кваліфіковані людські ресурси, зберігається високий експортний потенціал, що забезпечує надходження до державного бюджету значних коштів [16].

Нинішня ситуація в ОПК характеризується значним скороченням або припиненням виробництва важливих для національної безпеки зразків ОВТ, відсутністю замкнених циклів виробництва більшості зразків основних видів ОВТ, старінням матеріально-технічної бази науково-виробничих структур, серйозним розривом відносин між наукою і виробництвом, важким становищем галузевих науково-дослідних інститутів. У багатьох випадках створення інноваційної продукції закінчується на початкових стадіях інноваційного циклу і не доводиться до серійного виробництва. Продаючи такий продукт іноземним фірмам, його власники несуть значні «потенційні» втрати, а відсутність внутрішнього ринку оборонної продукції значно ускладнює її реалізацію на зовнішньому ринку [16].

На завершення зазначимо, що сьогодні, провідну роль в експортно-імпортних операціях нашої держави відведено «Укроборонпром». Структура бере участь у різних організаціях НАТО, зокрема Промислово-дорадчій групі (NATO Industrial Advisory Group, NIAG), під егідою якої українські підприємства залучаються до проведення багатонаціональних досліджень у сфері озброєння та військової техніки. Активізовано спільну роботу з Агентством НАТО з підтримки та постачання (NATO Support and Procurement Agency, NSPA). Ця організація, що є головним логістичним органом Альянсу, нещодавно запропонувала включити підприємства ОПК України до переліку виробників продукції оборонного призначення. Завдяки цьому наші виробники зможуть отримати дозвіл на участь у тендерах на постачання товарів та послуг в інтересах членів і партнерів Альянсу в межах програми «Несистемні брокерські послуги» (Random Brokerage Services, RBS) [11].

Підприємства Укроборонпрому активно співпрацюють з іноземними партнерами. Передусім йдеться про виготовлення та поставку авіаційних керованих ракет, а також

послуги з ремонту та модернізації бойових літаків і гелікоптерів. Найперспективнішими стали спільні проекти з випуску високоточних засобів ураження та боеприпасів, розробка й виробництво керованих протитанкових ракетних комплексів, високоточних засобів ураження для артилерії та мінометів, авіації, техніки ППО. Українське ДП «Антонов» бере участь у програмі стратегічних авіаційних перевезень в інтересах НАТО (Strategic Airlift Interim Solution, SALIS). Вітчизняне гідроакустичне обладнання використовувалося у проєкті «Захист портів» у межах концепції «Розумна оборона» [11].

Ведеться активна робота із запровадження стандартів НАТО на виробництві. Це насамперед стосується стандартів якості оборонної продукції, сертифікації системи менеджменту якості підприємств за стандартами Альянсу, застосування цих стандартів під час реалізації механізмів проектного менеджменту тощо. Вже близько 70 % заводів сертифіковані за ISO 9001, частина отримала сертифікати AQAP серії 2000, триває робота із сертифікації решти підприємств [11].

Важливим також є використання на підприємствах документації НАТО з кодифікації оборонної продукції. На сьогодні 40 підприємств концерну вже працюють із Головним каталогом НАТО з логістики. Мета такої роботи – набуття досвіду кодифікації оборонної продукції та практичних навичок із застосування стандартів НАТО з класифікації та каталогізації продукції [11].

Також значну роль в експорті зброї та техніки відведено Громадській спілці «Ліга оборонних підприємств України» (Ліга) – недержаним профільним об'єднанням національних приватних виробників озброєння і військової техніки. На сьогоднішній день до її складу входять 67 провідних вітчизняних приватних компаній – виробників оборонної продукції за напрямками: бронетехніка, безпілотні літальні апарати, військові кораблі, військова авіація, засоби радіолокаційного спостереження та радіоелектронної боротьби, засоби зв'язку та захисту інформації, засоби радіаційного, хімічного та бактеріологічного захисту, засоби тактичної медицини, військова електроніка та прилади, модернізація військової техніки та озброєння бойових літаків, особиста зброя та спорядження, тренажери та симулятори та ін. [12].

Висновки. Після розвалу СРСР ОПК України тривалий період перебував у кризі, яка була детермінована передусім соціально-економічними чинниками. Як результат – моральне та технічне зношення виробничих структур, скороченням або узагалі припиненням виробництва оборонно-військової техніки, наростання все більшого «розриву» між наукою і виробництвом, низький рівень розвитку інноваційного військового підприємництва тощо. На думку українських експертів, ОПК характеризувався незбалансованістю структури оборонних виробництв, високим рівнем зношеності основних фондів, низькою рентабельністю роботи більшості підприємств, низьким рівнем завантаження виробничих потужностей. Членство в Північноатлантичному альянсі відкриє нові можливості для конкурентоздатних оборонних виробництв, що повинно стати пріоритетом зовнішньої політики нашої держави у найближчі роки.

REFERENCES

1. Bila, K. (2002). Osoblyve partnerstvo Ukrayina – NATO yak problema natsional'noyi ta yevropeys'koyi bezpeky [Special partnership Ukraine – NATO as a problem of national and European security]: avtoref. dys. ... kand. polit. nauk: 23.00.04. K., 202 s. (in Ukrainian).
2. Borokhvastov, V. (2005) Ukrayina – NATO – problemni pytannya ukraïns'koho oboronno-promyslovoho kompleksu [Ukraine – NATO – problematic issues of the Ukrainian defense-industrial complex]. *Stratehichna panorama*. Vyp. 2, s. 129–135 (in Ukrainian).
3. Viys'kovo-tekhnichne spivrobotnytstvo v umovakh hlobalizatsiyi: ukraïns'kyi vymir: [Military-technical cooperation in the context of globalization: the Ukrainian dimension]. *Zb. mat-liv «kruhloho stolu»* (2011). K., 80 s. (in Ukrainian).
4. Vstup do NATO reanimuye viys'kovo-promyslovyy kompleks Ukrayiny [Accession to NATO revives the military-industrial complex of Ukraine]. URL: <https://dif.org.ua/article/yasnik-23-vstup-do-nato-reanimue-viyskovo-promisloviy-kompleks-ukraini> (in Ukrainian).

5. Vstup do NATO stymulyuye rozvytok ukrayins'koyi ekonomiky [NATO accession stimulates the development of the Ukrainian economy]. URL: <https://dif.org.ua/article/yasnik-20-vstup-do-nato-stimulyue-rozvytok-ukrainskoi-ekonomiki> (in Ukrainian).
6. Doslidzhennya Instytutu Horshenina «Stan Ukrayins'koyi armiyi» [Research of the Gorshenin Institute «State of the Ukrainian Army»]. URL: www.institute.gorshenin.ua (in Ukrainian).
7. Kramarevskyy, A. (1998). Rasshyrenye NATO y bezopasnost' Ukrayny [NATO enlargement and security of Ukraine]. *Pidtekst. Vyp. 29*, s. 29–34 (in Ukrainian).
8. Kremin', V., Tkachenko, V. (1999). Na terezakh hlobalizmu [On the scales of globalism]. *Polityka i chas. Vyp. 2*, s. 53–58 (in Ukrainian).
9. Kulyts'kyy, S. Suchasnyy etap rozvytku oboronno-promyslovoho kompleksu i vyrobnytstva produktsiyi podviynoho pryznachennya v Ukrayini [The current stage of development of the defense-industrial complex and the production of dual-use products in Ukraine]. URL: http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3422:ukrajinskij-oboronno-promislovij-kompleks-stan-ta-tendentsiji&catid=8&Itemid=350 (in Ukrainian).
10. Lazaryeva, A. (1996). Chy hotova Ukrayina do susidstva z NATO? [Is Ukraine ready for its neighborhood with NATO?]. *Viche. Vyp. 4*, s. 54–64 (in Ukrainian).
11. Lapayev, Yu. Standarty NATO: shlyakh u tysyachu li [NATO standards: the path to a thousand li]. URL: <https://tyzhden.ua/Society/195949> (in Ukrainian).
12. Liha oboronnykh pidpryemstv Ukrayiny [League of Defense Enterprises of Ukraine]. URL: <http://ldc.org.ua/pro-ligu/> (in Ukrainian).
13. Lipkan V. (2003). Teoretychni osnovy ta elementy natsional'noyi bezpeky Ukrayiny [Theoretical foundations and elements of national security of Ukraine]. K.: Tekst, 600 s. (in Ukrainian).
14. Manachyns'kyy, O., Bohdanovych, V. (1998). Novi kordony NATO – liniya novoho protystoyannya [New borders of NATO – a line of new confrontation]. *Polityka i chas. Vyp. 6*, s. 53–59 (in Ukrainian).
15. Medvedyev, Yu. (2011). Stan ta problemy oboronozdatnosti Ukrayiny v ekonomichnomu aspekti, shlyakh yikh vyrishennya [The state and problems of Ukraine's defense capability in the economic aspect, ways to solve them]. *Visnyk Kyyvivs'koho natsional'noho universytetu im. T. Shevchenka: Viys'kovo-spetsial'ni nauky. Vyp. 26*, s. 42–47 (in Ukrainian).
16. Mozhyvosti oboronno-promyslovoho kompleksu Ukrayiny v systemi natsional'noyi bezpeky. Analychna zapyska [Possibilities of the defense-industrial complex of Ukraine in the system of national security]. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/251/> (in Ukrainian).
17. Natsional'na bezpeka Ukrayiny: istoriya i suchasnist' [National security of Ukraine: history and modernity]. (1993). K., 120 s. (in Ukrainian).
18. Nedzel's'kyy, Yu. (2015). Rol' NATO v pidtrymtsi natsional'nykh interesiv ta terytorial'noyi tsilnistosti Ukrayiny [The role of NATO in supporting the national interests and territorial integrity of Ukraine]. *Trudy Universytetu: zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 5 (132)*, s. 18–23 (in Ukrainian).
19. Perspektyvy natsional'noho OPK u razi vstupu Ukrayiny v NATO [Prospects of the national defense industry in the case of Ukraine's accession to NATO]. URL: <https://sed-rada.gov.ua/ukrayina-nato/informaciyni-materiali-shchodo-zovnishnoyi-politiki-ukrayini-u-yiyi-vidnosin-z-nato> (in Ukrainian).
20. Pyrozhkov, S., Chumak V. (1995). Ukrayina i NATO [Ukraine and NATO]. *Polityka i chas. Vyp. 6*, s. 13–17 (in Ukrainian).
21. Pro Derzhavnu prohramu spivrobitnytstva Ukrayiny z Orhanizatsiyeyu Pivnichnoatlantychnoho Dohovoru (NATO) na 2001–2004 roky: Ukaz Prezydenta Ukrayiny [On the State Program of Cooperation of Ukraine with the North Atlantic Treaty Organization (NATO) for 2001–2004: Decree of the President of Ukraine]. URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/58/2001> (in Ukrainian).
22. Pro Kontseptsiyu viys'kovo-tekhnichnoho spivrobitnytstva Ukrayiny z inozemnyimi derzhavami na period do 2010 roku: Ukaz Prezydenta Ukrayiny [On the Concept of military-technical cooperation of Ukraine with foreign states for the period up to 2010: Decree of the President of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/913/2003#Text> (in Ukrainian).
23. Radets'kyy, V. (2006). Vstup do Al'yansu yak vyrishennya skladovoyi natsional'noyi bezpeky Ukrayiny [Joining the Alliance as a solution to the component of national security of Ukraine]. *Viys'ko Ukrayiny. Vyp. 1*, s. 10–12 (in Ukrainian).

24. *Rechych S.* (2012). *Voyenno-politychne spivrobitnytstvo Zbroynykh Syl Ukrayiny z NATO (1991–2009 rr.)* [Military-political cooperation of the Armed Forces of Ukraine with NATO (1991–2009)]: avtoref. dys. kand. istor. nauk: 20.02.22. K., 18 s.
25. *Tertychnyy, V.* (1996). *Rozshyrennya NATO: Viys'kovi aspekty* [NATO enlargement: Military aspects]. *Polityka i chas*. Vyp. 8, s. 18–22 (in Ukrainian). .
26. *Khraban, I.* (2005). *Systema yevropeys'koyi bezpeky i napryamy voyenno-politychnoyi intehratsiyi Ukrayiny do yiyi struktur* [The system of European security and directions of military-political integration of Ukraine into its structures]. K., 544 s. (in Ukrainian).
27. *Shkidchenko, V.* (2002). *Evolutsiya pohlyadiv Ukrayiny na NATO* [Evolution of Ukraine's views on NATO]. *Nauka i oborona*. Vyp. 4, s. 3–8 (in Ukrainian).
28. *Shcho obitsyav NATO Kuchma?* [What did Kuchma promise NATO?]. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/03/24/2993294/> (in Ukrainian).

Received 13.08.2020

Received in revised form 10.09.2020

Accepted 15.09.2020